

**ПИТАННЯ ПРО РОЛЬ СЕЛЯНСЬКОЇ ОБЩИНИ У ПОЛІТИЧНОМУ
ЖИТТІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (НА МАТЕРІАЛАХ РОБОТИ
«ОСОБЛИВОЇ НАРАДИ З ПОТРЕБ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ
ПРОМИСЛОВОСТІ»)**

*Священко Зінаїда Василівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри
всесвітньої історії та правознавства Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини.*

*У статті висвітлено загальне уявлення про питання ролі селянської
общини у політичному житті Російської імперії початку ХХ ст. у роботі
«Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості».
Аналізується декілька точок зору на тогочасну селянську общину російської
громадськості.*

Ключові слова: *Російська імперія, Особлива нарада, селянське питання,
нова аграрна політика, селянська община.*

*В статье отражено общее представление о вопросе роли крестьянской
общины в политической жизни Российской империи начала ХХ ст. в работе
«Особенного совещания из потребностей сельскохозяйственной
промышленности». Анализируется несколько точек зрения на тогдашнюю
крестьянскую общину русской общественности.*

Ключевые слова: *Российская империя, Особенное совещание,
крестьянский вопрос, новая аграрная политика, крестьянская община.*

*The article deals with an overview of the issue as a peasant community in the
political life of the Russian Empire beginning of the twentieth century. in the "Special
Meeting the needs of agriculture". Analyzed several points of view on contemporary
peasant community of Russian society.*

***Keywords:** Russian Empire, a special meeting, the peasant question, the new agricultural policy, the peasant commune.*

Постановка проблеми. На розвиток селянського господарства Російської імперії в пореформений період великий вплив мала селянська община, яка охоплювала абсолютну більшість і селянських господарств, і селянської землі. Наприкінці XIX – на початку XX ст. община чинила певний негативний вплив на розвиток селянського господарства, але ці вади урівноважувались великою кількістю того корисного, що робила община для селян. Тому в російському суспільстві були послідовні прихильники поземельної селянської общини. Вони перебували під впливом тих сил, які індивідуалістському Заходові прагнули протиставити общинну Русь, розглядаючи общину як ледве чи не головну умову збереження старих порядків. Разом з тим були й ті, хто доводив переваги приватновласницького землеволодіння перед общинним. Питання ролі общини все більше цікавило представників російської громадськості, перебувало в центрі багатьох дискусій. Хід саме таких дискусій можна прослідкувати у роботі «Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості», яка діяла в 1902 – 1905 рр. під керівництвом С.Вітте і розробляла нові засади сільськогосподарської політики.

Аналіз публікацій з проблеми. Історія селянської общини в Російській імперії розглядалася в працях П.Н. Зирянова [1], який вперше в історіографії акцентував увагу не на проблемах реформування аграрних відносин, а на процесах в сільській общині; також в дослідженнях П.С. Кабитова [2], Л.І. Кучумова [3], Ю. Лебедева [4] та ін. Але, як свідчить аналіз історіографії задекларована тема практично не висвітлена у науковій літературі, успіхи у її вивченні, навіть в межах Російської імперії, поки що не дуже значні [1, 22]. Джерельна база представлена законодавчими актами, протоколами засідань «Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості» тощо.

Мета і завдання дослідження. Мета даної роботи – дати загальне уявлення про питання ролі селянської общини у політичному житті Російської імперії на матеріалах роботи «Особливої наради з потреб сільськогосподарської

промисловості». Виходячи з поставленої мети автор ставить завдання дослідити точки зору членів Особливої наради на общину, звернувши увагу на питання переваг та недоліків общини і общинного землеволодіння; проаналізувати позиції членів Особливої наради у питанні майбутнього общини; з'ясувати суть дискусії про її політичну роль в житті держави.

Виклад основного матеріалу дослідження. З-поміж широкого кола питань, які перебували у компетенції наради, значну роль відіграло обговорення общини (громади). Такий підхід умотивовувався тими ролями та значенням, які відігравала община у житті селян, у першу чергу у сфері землеволодіння/землекористування. У порушеному питанні було виокремлено такі складові, що підлягали обговоренню: 1) витоки общини; 2) переваги та недоліки общини; 3) майбутнє общини; 4) питання власності на землю в общині; 5) роль общини у політичному житті селян та держави загалом. По кожному з цих підпитань точилися запеклі дискусії, приймалися відповідні рішення. Зупинимося на їхньому висвітленні.

Витоки общини стали предметом обговорення у наукових колах Російської імперії ще у XIX ст. Саме тоді окреслилося дві точки зору на цю проблему. Перша була представлена позицією професора Б. Чичеріна. Вчений доводив, що община в Росії сформувалася наприкінці XVIII ст. під впливом покріпачення селян та подушного податку. Після скасування кріпосного права Б.М. Чичерін боровся за знищення общини, в якій вбачав найбільше гальмо розвитку усієї економіки країни та піднесення добробуту народу [5]. На противагу Б. Чичеріну І. Беляєв стверджував, що община – споконвічне російське явище. Її витоки він виводив із переддержавницького періоду в історії східних слов'ян [6].

Дотримуючись наукової традиції, частина членів Особливої наради також вважала, що община як форма землеволодіння утвердилася у селян природним шляхом до виникнення держави на території проживання східних слов'ян. Саме тому О. Щербатов, П. Семенов, О. Стишинський вважали, що це є серйозною підставою для збереження та всілякої підтримки общини, общинного

землеволодіння. На їхнє, переконання, руйнація общини призведе до ліквідації споконвічного способу буття селян Росії.

Натомість Д. Піхно поставив під сумнів судження своїх колег. Спростовуючи аргументи на користь збереження общини та общинного землеволодіння, він наполягав на іншому: «... я ніде не віднайшов переконливих доказів ні щодо давності земельної общини, ні щодо природного її утворення». Залучаючи до обґрунтування своєї позиції наукову спадщину І. Беляєва, Д. Піхно вважав, що община – результат аграрної політики держави. Її основу, на його думку, становила фіскальна система, яка ґрунтувалася на сплаті подушного податку та круговій поруці, адмініструванні в управлінні та господарстві кріпосних селян. Таким чином його позиція трактувала общину як штучне явище буття селян Росії. У зв'язку з цим Д. Піхно цілком умотивовано, принаймні для себе, вважав за необхідне ліквідувати общину [7, 29].

Детальне обговорення цієї проблеми призвело до появи третьої точки зору на общину. Її прихильники, намагаючись дотриматися принципу «золотої середини», визнали, що община – явище історичне, однак, властиве не лише російському селянству. Общинне землеволодіння існувало і в інших країнах Європи на різних етапах їхнього історичного розвитку, але згодом трансформувалося в ефективніші способи землекористування /землеволодіння. Як наслідок таких міркувань окреслюється ідея нейтралітету стосовно до общини. Держава не повинна нищити цю форму землеволодіння /землекористування, але і не повинна докладати зусиль до її збереження.

Поза увагою членів Особливої наради не опинилося питання переваг та недоліків общини, общинного землеволодіння/землекористування. П. Семенов переконував колег у тому, що саме община – оптимальна форма господарювання за тих умов, що мали місце в Росії наприкінці XIX – на початку XX ст. Свою думку він обґрунтовував тим, що община стримувала обезземелення селян. Це було вкрай важливим, ураховуючи потреби тодішньої промисловості країни у робочій силі. Надлишок робочих рук призводив до погіршення соціально-економічного становища селян, які залишалися без

роботи як у місті, так і без землі на селі. М. Хвостов, зіставляючи переваги общинного та подвірного землеволодіння, висловився за общинне. Останнє, на його переконання, характеризувалося меншим черезсмузжям, більшою урожайністю, ніж подвірне.

Привертає увагу оригінальний висновок М. Хвостова стосовно того, що «общині властивий сільськогосподарський прогрес» [8, 8]. Так до нього питання ніхто не вирішував. Як ілюстрацію до власних суджень він наводив приклади з північних губерній, в яких селяни-общинники запроваджували багатопільне господарство. Його погляди підтримав і О. Посніков, який говорив: «Община не є перешкодою на шляху розвитку сільського господарства ... За общинного землеволодіння можуть співіснувати різноманітні системи...» [8, 26-28].

Вищенаведену позицію поділяв і А. Лукошин, стверджуючи про відсутність альтернативи общині як форми землеволодіння. На користь своєї тези він звертався до світоглядних імперативів селян Росії. Зокрема, зауважував, що у силу специфіки ментальності селянства воно не сприйме відмінну від общинної форму господарювання на землі. Проблема, на його думку, полягала у тому, що після реформи 1861 р. викупні операції надали общині примусового характеру. Кругова порука, обмеження вільного виходу з общини – основні недоліки, які заважають общині нормально розвиватися. Їхнє усунення, на переконання А. Лукошина, сприятиме трансформації общини у добровільний союз селян. За збереження общини виступав і М. Герард. Щоправда, він вважав за необхідне усунути негативні моменти, властиві общині, які критикувалися сучасниками [9, 32].

Узагальнюючи думки прихильників общини, констатуємо, що вони занепад общини не пов'язували з умовами общинного землеволодіння. Останнє розумілося як таке, що здатне до саморозвитку. Причини кризи общини її прихильники вбачали у зовнішніх факторах, насамперед у адміністративно-фіскальних функціях, покладених на общину після Великої реформи.

Подібні погляди викликали шквал критики. У першу чергу це стосувалося тези про стримання общиною пролетаризації селян. А. Куломзин зауважував, що «пролетаріат буде за будь-якої форми землеволодіння, жодна з форм не врятує від пролетаріату» [10, 25-27]. Його підтримав Л. В'яземський: «Розвиток пролетаріату залежить не від форми землеволодіння, а від дефіциту землі. Пролетаріат і зараз зростає з кожним роком, але приховується в общині» [11, 11]. Категоричнішим за своїх колег у критиці позиції прихильників общини був О. Нікольський. Узагальнюючи дані по Орловській, Рязанській, Тульській губерніям, він констатував, що за панування у сільському господарстві окреслених територій общини, сільський пролетаріат становить 20-30% [9, 15].

Л. В'яземський, Г. Євреїнов, О. Нікольський піддали сумніву істинність суджень М. Хвостова. Зокрема, О. Нікольський спростував тезу щодо того, що за общинного землеволодіння черезсмузжя менше, а врожайність більша порівняно з іншими формами господарювання. Л. В'яземський ґрунтовно заперечив тезу М. Хвостова стосовно здатності общини до саморозвитку, визнавши непереконливими приклади процвітання окремих общин. Г. Євреїнов, проаналізувавши випадки травосіяння, констатував, що вони були поодинокі, реалізовані за допомогою земств, місцевих агрономів. Оперуючи чисельним цифровим матеріалом він показав, що інтенсифікація господарств вимагала значних капіталовкладень. За умови общинного землеволодіння робити їх було недоречно, непродуктивно. Г. Євреїнов проілюстрував: з часом община не розвивається, а навпаки – деградує, втрачає здатність задовольняти потреби навіть своїх членів. Так, по 32 общинам Михайлівського повіту Рязанської губернії упродовж 1885 – 1898 рр. відбулося скорочення поголів'я коней на 14%, лоша́т – на 39,8%, корів – на 11%, телят – на 34%, овець – на 65%, свиней – на 81% [8, 12-13].

Причини деградації, на переконання Г. Євреїнова, були такі. По-перше, общинне землеволодіння позбавляло селян стимулів до покращення ведення господарства. По-друге, дрібнення селянських наділів. По-третє, відсталі технології обробітку землі [8, 12, 15].

Із загальною оцінкою общини виступив Д. Піхно. У своєму виступі він, зокрема, зауважив: «Общинне землеволодіння не вирішує соціально-політичного питання про забезпечення землею всього сільського населення, однак серйозно погрожує загальним малоземеллям та нищенням селянської надільної власності. З сільськогосподарської точки зору, общинне землеволодіння – погана оренда, нічим не забезпечена, спрямована на позбавлення землевласника енергії, грабіжницьке ставлення до використання природних сил» [7, 29]. Общину як основну причину кризи та занепаду сільського господарства Російської імперії визначав О. Нікольський [9, 15].

У результаті обговорення питання про переваги та недоліки общини чітко окреслилася позиція, відповідно до якої община – рудимент тогочасного економічного устрою, яка перешкоджає інтенсифікації сільського господарства, зростанню його продуктивності.

Різнилися позиції членів Особливої наради і у питанні майбутнього общини. Надшвидке знищення общини передбачав В. Гурко. Він вважав, що закінчення викупних операцій по землі позбавить общину найвиразнішої її ознаки – зрівняльного розподілу землі між членами, а тому прискорить занепад общини. Ліквідація общини, на якій так наполягав В. Гурко, не викличе, на його думку, кардинальних змін у побуті та способі життя селян. Свою позицію він умотивовував тим, що община без переділів – це не та община, про яку йдеться у законі. Так, за його підрахунками, понад чверті общин імперії не робили переділів упродовж 25 років. Понад однієї п'ятої не робили його зовсім. Якщо ж до цих показників додати ще 15% общин із подвірним землеволодінням, то, доводив В. Гурко, общинне землеволодіння втратило провідні позиції для більшості селян [11, 31, 33, 34-36]. Узагальнюючи, його позиція зводилася до двох основних положень: 1) община демонструє ознаки занепаду. У багатьох випадках общинне землеволодіння – фікція, яку штучно підтримує закон; 2) необхідно боротися з общиною.

Такі міркування В. Гурко не залишилися без уваги прихильників общини. М. Хвостов не погоджувався, зокрема, з тим, що в більшості общин відсутнім

був переділ землі. Він наполягав на тому, що переділи у тій чи іншій формі мали місце. Як приклад, він наводив зменшення-збільшення розмірів окремих ділянок. О. Посніков хибною вважав тезу стосовно відсутності переділів як ознаки розпаду общини. Ф. Тернер, визнаючи, що «общинне землеволодіння гальмує культурне удосконалення землеробства», підкреслював тісний взаємозв'язок між общиною та побутом селян. Це давало йому підстави говорити про неможливість примусового, адміністративного нищення общини. У зв'язку з цим він пропонував оригінальне вирішення проблеми – створити умови, за яких селяни зможуть вільно обирати між різними формами землеволодіння [12].

Такий ліберальний підхід до майбутнього общини викликав схвальні відгуки серед членів Особливої наради. Так, А. Куломзин стосовно зазначеної вище думки заявив таке: «... общинна форма шкідлива, ... але вона є історичною формою існування великоросів, а не створеною кимсь. Ніякі закони змінити цю форму не можуть, поки необхідність її зміни не буде усвідомлена народом» [10, 25-27].

У підсумку учасники обговорення зійшлися на тому, що визнали общину добровільним союзом селян. І прихильники, і опоненти общини погодилися з тим, що необхідно позбавити общину примусових рис задля її трансформації у добровільну селянську спілку. Однак в іншому – в оцінці перспектив і самому тлумаченні общини як добровільної селянської спілки – погляди членів Особливої наради різнилися. Зокрема, прихильники общини в усуненні примусових рис, властивих общині вбачали можливість її перетворення у життєздатне, оновлене утворення. Їхні опоненти – можливість полегшення переходу до інших форм землеволодіння.

Така полярність думок порушувала ще одну важливу проблему – власності на общинних землях. Хто був власником землі: община як юридична особа чи окремі селяни? Від відповіді на нього залежало майбутнє общини.

О. Стишинський, керуючись тогочасною юридичною практикою, визначав общину як союз, при якому «право власності на надільні землі належить

юридичній особі – сільській громаді, а її членам, фізичним особам, належить право користування: безтермінового, спадкового стосовно присадибних ділянок та тимчасового, до переділу – на польові землі» [11, 2].

Проти визнання общини власником землі категорично виступив Д. Піхно. Для аргументації своєї позиції він звернувся до змісту Положення від 19 лютого 1861 р. (статті 165) та Загального Положення (стаття 36). Оперуючи ними, Д. Піхно обстоював висновок, що власниками землі є окремі селяни, однак їхня власність перебуває у спільній власності до закінчення викупних операцій. У такий спосіб община розумілася ним лише як тимчасовий розпорядчий орган цієї спільної власності.

Його опоненти – О. Стишинський та П. Семенов – також вдалися до аналізу змісту Положення від 19 лютого 1861 р. та Загального Положення. Однак прийшли до діаметрально протилежних висновків. Вони звернули увагу членів Особливої наради на саму процедуру викупних операцій. В інтерпретації О. Стишинського виявилось, що процедура передбачала два варіанти: землю могли купувати або окремі селяни, або общини. Відповідно, власниками у першому випадку були селяни, а у другому – громади. На практиці, стверджували О. Стишинський та П. Семенов, землі викупувалися громадами. На них видавалися й уставні грамоти. Тому, узагальнювали вони, власником надільних земель була община.

До окресленої вище дискусії, зважаючи на принципове значення порушеного нею питання, долучилися О. Ріттіх, Л. Петражицький, О. Єрмолов. Проаналізувавши юридичні документи, за якими селяни звільнялися з кріпосної залежності, О. Ріттіх запропонував цікаве тлумачення поняття «земельна власність». До нього попередники не звертали увагу на цей сюжет. Він доводив, що у нормативно-правових актах, опрацьованих ним та до яких апелювали й інші його колеги, йшлося про те, що «як за подвірної, так і общинної власності надільна земля визнавалася власністю у загально цивільному значенні цього поняття, до того ж власністю окремих селян, а не юридичних осіб». Далі, аналізуючи текст Маніфесту від 19 лютого 1861 р. та зміст статті 159

Положення про викуп, він уточнював: «селяни статусу вільних селян-власників набували ... по закінченню викупної операції, до тих пір, поки за землею числився борг, право власності було обмежене правом розпорядження» [9, 8].

Л. Петражицький звернув увагу на те, що в Положенні 1861 р. не було точності у визначенні понять та термінів. У такий спосіб він пояснював суперечність зроблених обома сторонами висновків, які ґрунтувалися на аналізі цього документу. На його думку, дискусія стосовно власності на землю в общині носила суто теоретичне значення. Він говорив, що на практиці все було визначено: «В російській селянській психіці право власності общин, тобто відповідні повноваження, у тому числі важливе право брати землю в одних і давати її у тимчасове користування іншим, має місце та діє». Визнання законними переділів автоматично означало визнання права власності на землю за общиною. В іншому б випадку (визнання права власності на землю за селянами) ставило б під сумнів законність переділів. Це, на думку Л. Петражицького, зумовило б хаос на селі. Водночас професор не робив трагедії із цієї ситуації. Навпаки він запропонував законний механізм виходу з неї. На його переконання, необхідно було законодавчо закріпити існуючий стан справ із общинним землеволодінням. У такий спосіб створювалися необхідні умови для визначення у майбутньому раціональних правил переходу від общинної власності до приватної [9, 19].

Подібною була позиція і О. Єрмолова. Він погодився з існуванням у законодавстві серйозних протиріч, які унеможливають остаточно вирішити питання із общинним землеволодінням. Поняття «общинне землеволодіння» він трактував як тимчасовий державний інститут, існування якого пов'язане з викупними операціями. Із завершенням останньої общинне землеволодіння перетворювалося на спільне. Кардинальна відмінність між цими двома явищами селянського життя полягала у такому. За общинного володіння власником землі визнавалася община як юридична особа. Спільне володіння означало колективну власність. Це зумовлювало докорінну зміну прав селян на надільну землю.

Підсумок дискусії підвів С. Вітте. Він заявив, що саме право общинника на частку общинної власності неспростовне. Питання в іншому: як визначити розмір цієї частки, як створити умови для її виокремлення із загалу. Це потрібно, на думку С. Вітте, вирішити у такий спосіб, аби не порушити прав селян, що залишалися в общині. Саме це питання було складним.

Інтенсивний обмін думками членів Особливої наради викликало питання про політичну роль общини. Проблема була більше, ніж актуальною, адже розпочалася революція 1905 – 1907 рр. До її обговорення приступили 15 січня 1905 р. за ініціативи П. Семенова. На його думку, революційні події, в яких активну участь взяли безземельні селяни, що вийшли з общини, зайвий раз переконують: община – надійний гарант від пролетаризації, а відповідно, політизації села. У зв'язку з цим він заявляв: «... якщо знищити общину, то чисельність сільського пролетаріату буде неухильно зростати ... такий елемент не дорожить нічим, легко піддається будь-яким хвилюванням, які не властиві селянам-общинникам» [10, 23].

Коментуючи виступ П. Семенова, С. Вітте звернув увагу на те, що, згадуючи про заворушення на вулицях столиці, він не згадав про виступи селян Полтавської та Харківської губерній 1903 р. Зокрема, голова Особливої наради зазначив, що найактивнішими були селяни Костянтиноградського повіту Полтавської області, в якому, до речі, з 195 тис. дес. надільної землі 175 тис. було в общинній власності. О. Єрмолов висловився за те, щоб не ставити у безпосередню залежність «схильність населення до безладу» від форми землекористування [10, 23].

Отже, думки членів Особливої наради знову розподілилися. Одні вважали, що община – надійний бар'єр від політизації селян, інші – каталізатор цього процесу.

Цікавим є те, як до общини ставилися місцеві комітети, яку інформацію стосовно цього питання вони подали до Особливої наради. Опрацювання нами історичної джерельної бази дозволило відтворити позицію повітових та губерньських комітетів щодо цієї проблеми. Вона обговорювалася у 184

комітетах. 113 повітових та 12 губернських висловилося за ліквідацію общини, 42 – за збереження з певними застереженнями, 17 – ухилилися від прямої відповіді, зауваживши, що «саме життя вирішить питання» [13, 124]. Водночас межа між прихильниками ліквідації общинного землеволодіння та їхніми опонентами не була чітко вираженою. Лише 52 комітети з 125 пропонували скасування общини законодавчо, 5 висловилося за обов'язковий перехід до приватної власності. Решта пропонувала різні способи заохочення виходу селян із общини, залишаючи за селянами свободу вибору [13, 102-103].

Ставлення місцевих комітетів до питання про збереження чи ліквідації общини переконує, що прихильники общини були в меншості. Більшість комітетів виступила за модифікацію цього інституту.

Висновки. Підводячи підсумок по дискусії стосовно общини, констатуємо таке. По-перше, порушене питання було вкрай актуальне, оскільки стосувалося основ селянського буття. По-друге, прихильники скасування/модифікації общини наводили переконливіші аргументи за своїх візаві. По-третє, під час обговорення проблеми членами Особливої наради було проаналізовано нормативно-правову базу, яка стосувалася селян Росії. Її осмислення виявило ряд суттєвих недоліків, які унеможливлювали законодавче закріплення змін на краще, переконували в необхідності напрацювання принципово нового законодавства про селян. Насамперед це стосувалося серйозних розбіжностей у трактуванні таких важливих понять, як «община», «общинне землеволодіння», «селянське землеволодіння» тощо. По-четверте, принципово новим було те, що, незважаючи на революційні події, узагальнена позиція Особливої наради стосовно общини містила засади поступовості та добровільності. Згодом саме вони ляжуть в основу Столипінської аграрної реформи.

Джерела та література

1. Зырянов П.Н. Крестьянская община Европейской России 1907 – 1914 гг. / П.Н. Зырянов. – М.: Наука, 1992. – 256 с.
2. Кабытов П.С. Русское крестьянство в начале XX века./ Науч. ред. Г.А.Герасименко. / П.С. Кабытов. – Куйбышев: Изд-во Саратов. ун-та. Куйбышев. филиал, 1990. – 149 с.

3. Кучумова Л.И. Сельская община в России (вторая половина XIX) в. / Л.И. Кучумова. – М.: Знание, 1992 – 63 с.
4. Лебедев Ю. Исторические судьбы крестьянской общины / Ю.Лебедев // Волга. – 1990. – № 4. – С. 141-158.
5. Зінченко О. В. Б.М.Чичерін в ліберальному русі Росії (друга половина XIX – початок XX ст.) 2002 года. / Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / О.В. Зінченко; Харк. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2002. – 18 с.
6. Беляев И.Д. Крестьяне на Руси. Исследование о постепенном изменении значения крестьян в русском обществе. Изд. второе / И.Д.Беляев. – М., 1879. – 306 с.
7. Протокол № 14 // Протоколы по крестьянскому делу. – СПб., 1905.
8. Протокол № 12 // Протоколы по крестьянскому делу. – СПб., 1905.
9. Протокол № 15 // Протоколы по крестьянскому делу. – СПб., 1905.
10. Протокол № 10 // Протоколы по крестьянскому делу. – СПб., 1905.
11. Протокол № 11 // Протоколы по крестьянскому делу. – СПб., 1905.
12. Російський державний історичний архів. – Ф. 1233. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 112.
13. Риттих А. А. Крестьянский порядок. / А.А. Риттих. – С-Пб., 1904.